

Estremoz'un Seramik Figürleri

Seyhan Yılmaz¹

Ayşe Gökoğlu²

Öz

Estremoz şehri, Portekiz'in Alentejo bölgesinde konumlanmıştır. Köklü bir seramik kültürüne sahip olan Estremoz'da 13. yüzyıldan itibaren günlük kullanıma yönelik kapkacaklar üretilmiştir. 17. yüzyıldan itibaren ise kapkacakların yanı sıra figürlü objeler de üretilmeye başlanmıştır. Çoğunlukla inançların bir parçası olarak üretilenlerle birlikte günlük yaşama ilişkin sahnelerin de ele alındığı objelerde, kültüre ilişkin bilgiler aktarılır. Bu araştırma Estremoz'un seramik figürleri ile sınırlı tutularak söz konusu seramiklerin geleneksel kültürdeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. 17. yüzyıldan beri sürdürülen bu köklü geleneğin günümüze kadar yozlaşmadan devam etmiş olması çalışmanın önemini oluşturmaktadır. Çalışmada, Estremoz kil figürlerinin üretim, pişirim ve dekor yöntemleri incelenerek seramik alanına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu figürler, genel olarak Portekiz halkının yaşamına ve inançlarına ait olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. İlki Hristiyan ikonografisi konulu kompozisyonlar olup çoğunlukla yöre halkının ibadet ritüellerinde kullanılmak üzere üretilmiş olan objelerdir. Bunlar arasında azizlerin tasvirleri, Noel ve Hz. İsa konulu kompozisyonlar bulunmaktadır. Diğeri ise yerel halkın günlük yaşamına ilişkin sahneler olup Alentejo halkından kimseler, çeşitli hayvanlar ve *aşkın gözü kördür* düşüncesini ya da baharı simgeleyen figürleri içermektedir. Söz konusu gelenek, usta sanatçılar tarafından yeni öğrenenlere bilinçli olarak aktarılmaktadır. Ürünler serbest biçimlendirme ile yapılmakta, bisküvi pişiriminden sonra soğuk boya ile renklendirilmektedir. Sonuç olarak, ilgili geleneğin objeleri Portekiz ve Estremoz kültürünü yansıması açısından önemli görülmektedir. Söz konusu sanatın UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne 2017 yılında "Estremoz Kil Figürleri" olarak eklenmesi ile seramik kültürünün yaygınlaşması ve koruma altına alınması Estremoz'un öne çıkmasını sağlamış, bu durum yörenin ekonomi ve turizm bakımından gelişmesine yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Estremoz, Seramik heykelcik, Kil figürin, Biblo.

¹ Prof., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Seramik ve Cam Bölümü, ORCID NO: 0000-0001-9425-173X, syilmaz@kastamonu.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı, ORCID NO: 0000-0002-9738-3065, asya_galeria@hotmail.com

Ceramic Figures of Estremoz

Abstract

The city of Estremoz is located in the Alentejo region of Portugal. Estremoz, which has a deep-rooted ceramic culture, has been producing pots and pans for daily use since the 13th century. From the 17th century onwards, figured objects as well as pots and pans began to be produced. In addition to the products produced as part of beliefs, the objects which also include scenes of daily life convey information about culture. This research is limited to the ceramic figures of Estremoz and aims to reveal the place and importance of these ceramics in traditional culture. The fact that this deep-rooted tradition has continued without degeneration until today since the 17th century constitutes the importance of the study. The study aims to contribute to the field of ceramics by analysing the production, firing and decoration methods of Estremoz clay figures. These figures are generally divided into two groups belonging to the life and beliefs of the Portuguese people. The first are compositions on the theme of Christian iconography and are mostly objects produced to be used in the worship rituals of the local people. These include depictions of saints and compositions on Christmas and Jesus Christ. The other is scenes of the daily life of the local population and includes people from the Alentejo, various animals and figures symbolising the idea that *love is blind* or the spring. This tradition is consciously passed on to new learners by master artists. The products are free-formed and coloured with oil paints after biscuit firing. In conclusion, the objects of the related tradition are considered important for reflecting Portuguese and Estremozian culture. With the addition of the art in question to UNESCO's Intangible Cultural Heritage List as "Estremoz Clay Figures" in 2017, the spread and protection of ceramic culture has made Estremoz stand out, which has helped the region to develop in terms of economy and tourism.

Keywords: Estremoz, Ceramic statuette, Clay figurine, Bibelot.

Bu makalede Portekiz'in Estremoz kentinde geleneksel olarak üretilen ve halk arasında Estremoz'un bebekleri (Port. *Bonecos de Estremoz*) ve Estremoz kil figürleri (İng. *Estremoz clay figures*) olarak adlandırılan seramik figürler ele alınmıştır. Estremoz'da erken devirlerden bu yana çeşitli amaçlar için kullanılmak üzere seramik yapımı yaygın olarak sürdürülmektedir (Görsel 1). Çalışma, Estremoz seramik figürlerinin tarihi, yapılış amaçları, üretim yöntemleri ve çeşitlerinin araştırılması üzerine olup seramik sanatı ve bilim alanına katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Estremoz'da seramik figürlerin üretim tarihi Estremoz Belediye Müzesi envanter kayıtlarına göre 17. yüzyıla kadar uzanırken (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 2) Magela dos Santos'a (2016) göre de üretimin 18. yüzyılın başına tarihlendiği ifade edilmektedir (s. 35). Portekiz'in Estremoz kentinde doğan ve bölgenin kimlik işareti haline gelen, üretimleriyle benzersiz bir gelenek olan Estremoz seramik figürleri, 300 yıldan daha eski bir tarihe sahiptir. Yüzyıllar boyunca devam eden bu gelenek, özgünlüğünün ve kimliğinin kaybolmaması ve mirasın korunması için UNESCO tarafından 2017 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi'ne eklenmiştir (Sítio Oficial de Informação da Presidência da República Portuguesa, 2017). Bu sayede Estremoz seramikleri, sanatı ve sanatçıları itibarsızlaştıran, alıcıyı yanlış yönlendiren ve tüm sektörün sürdürülebilirliğini tehlikeye atan yasadışı üretim ve ticarileştirme uygulamalarından korunmuştur. Söz konusu listeye eklenmesi ile üretilen ürünlerin temel özelliklerinin çerçevesi çizilmiş, bir standarda bağlanmış ve yozlaşmadan geliştirmesi sağlanmıştır (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 2). Bu korumaya bağlı olarak

Görsel 1. Estremoz seramik figürler
(Pinheiro, t.y.)

Estremoz'un görünürlüğü öne çıkmış, Estremoz figürlerinin üretimi ulusal ve uluslararası platformlara taşınmıştır.

Estremoz'un Seramik Figürleri olarak isimlendirilen çalışmanın literatür taramalarında yukarıda bahsi geçtiği üzere çoğunlukla Estremoz Kil Figürler ve Estremoz'un Bebekleri olarak adlandırıldığı görülmüştür. *Kil* terimi henüz pişmemiş bir malzemeyi temsil ettiği ve biçimlendirilen figürlerin fırınlanmasıyla ilgili araştırma başlığında seramik terimi tercih edilmiştir. Estremoz'un Bebekleri tanımlamasında heykellerin dekoratif özellik taşıması ve boyutlarının küçük olmasından dolayı *bebek* sözcüğüne yer verildiği düşünülmektedir. Bu kapsamda üretilen örnekler incelendiğinde insan, hayvan ve gündelik nesnelere dair çeşitli figürler olmasından ötürü bebek sözcüğü kullanılmamış, onun yerine figür terimi tercih edilmiştir. Bir başka açıdan bakıldığında aslında söz konusu örneklerin ölçü ve boyutları açısından ve dekoratif özelliği nedeniyle biblo niteliği taşıdığı da görülmektedir. Ancak kaynaklarda ilgili geleneğin çoğunlukla figür olarak adlandırıldığı, biblo teriminin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple çalışma başlığı Estremoz'un Seramik Figürleri olarak belirlenmiştir.

Estremoz Kenti ve Seramik Kültürü

31 Ağustos 1926 tarihinde Hükümet Kararı ile şehir kategorisine yükseltelen Estremoz, (Município de Estremoz, t.y.a). Portekiz'de Lizbon'un güney doğusunda, Evora ve Elvas arasındaki Alentejo Bölgesinde yer almaktadır (Görsel 2). Portekiz'in en verimli mermer ocaklarının bulunduğu bölgede bulunan kent, Alentejo Ovası'ndan 420 metre yüksekte konumlanmaktadır (Portugal Visitor, t.y.). Bulduğu yüksek konuma rağmen kent, istilalara karşı 17. yüzyılda inşa edilmiş surlarla çevrilidir (Portugal Travel Guide, 2022). Şehrin en dikkat çeken unsuru bina cephelerinden çeşmelere ve pencere çerçevelerine kadar beyaz mermerle kaplı mimari yapılarıdır (Görsel 3). Estremoz, kendi adıyla dünyaca ünlü beyaz mermerinden ötürü Beyaz Kent olarak da anılmaktadır (Manor Houses Luxury Hotels in Portugal & Spain, t.y.).

Şehir, sadece mermeri ile kendini göstermez; aynı zamanda verimli toprakları sayesinde, güçlü bir tarım kültürüne de sahiptir. Hayvan yetiştiriciliği, üzüm bağları, zeytinlikler ve meyve bahçeleri ile çok sayıda sığır veya diğer çiftlik hayvanlarının bulunduğu büyük çiftliklere ve arazilere ev sahipliği yapmaktadır (Visit Estremoz, t.y.a). Mermeriyle, tarımıyla öne çıkan Estremoz aynı zamanda özgün seramik üretimleri ile de tanınmaktadır. Şehrin bulunduğu bölgeden çıkarılan kırmızı kil ile Estremoz, yörede üretilen çanak çömleklerin tarihi merkezi sayılmaktadır.

Estremoz'da çanak çömlek üretimine ilişkin ilk belgesel referans 1258 yılına dayanmaktadır. İnce eşya üretimi sonraki yüzyıllarda gelişmiş ve 16. yüzyıldan sonra güçlenerek 18. yüzyıla kadar zirveye ulaşmıştır (Newstead ve Casimiro, 2016, s. 41) Estremoz tarihinde genel olarak üç farklı sahada seramik kültürünün varlığı görülmektedir. Bunlardan ilki, fonksiyonel amaçlı kapkacakların üretildiği geleneksel çömlekçiliklerdir. İkincisi, Estremoz fabrikası üretimleri ve geleneksel çömlekçiliğin geliştirilmesi çabalarının bir parçası olan çeşitli ürünlerle birlikte fayans üretimlerinin yapıldığı endüstriyel alan ve son olarak da Estremoz seramik figürlerin üretildiği bireysel atölyelerin faaliyetleridir. Estremoz'da, bireysel atölyelerin faaliyetleri arasında yer alan fonksiyonel amaçlı kap üretimlerinin tarih yazımında önemli bir yeri vardır. Şehir, tarih literatüründe en çok *púcaros olarak adlandırılan* ince toprak kapların üretimleri ile ilişkilendirilmektedir. *Púcaros*, İspanyolca'da bir tür seramik kavanoz veya sürahi ile aromatik kil anlamına gelen *búcaro* teriminden türemiştir (Becker, 2015). Söz konusu ince kapların tarihi 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 18. yüzyıllarda İberya ve İtalyan saraylarında kendine özgü koku ve tatları sayesinde bu kaplar çok tutulmuş ve popüler olmuştur (Newstead ve Casimiro, 2016, s. 37). Jorge Cañizares-Esguerra'nın (2021) aktardığına göre Estremoz *púcaros*ları olağanüstü özelliğe sahip kilden yapılmış toprak kaplardır (s. 91). Bu kapların bünyesinde bulundurduğu özel killer sayesinde içinde bulunduğu suya hoş bir aroma bıraktığı, suyu soğuttuğu, bundan ötürü de tarih boyunca ilgi gördüğü ve bir statü simgesi olarak çoğunlukla seçkinler tarafından kullanıldığını belirtmektedir (Cañizares-Esguerra, 2021, s. 91).

Estremoz'da seramik alanında endüstriyel girişimlerin başlangıcını, farklı şehirlerde kurulan fabrikalar ve uluslararası bir tarza olan ihtiyaç ortaya çıkarmıştır. 1770'lerin ortalarında Estremoz'da kurulan seramik fabrikasının ilk ürünleri fayans üretimidir ve endüstride temsili olarak önemli bir yer tutmuştur (Mangucci, 2008, s. 5). Söz konusu fabrika, bölgesel gelenekle taban tabana zıt klasik parçalar üretmiş ve dönemin en iyi Avrupa fabrikalarının ürettiği eserlerle uyum sağlamaya çalışmıştır. Ancak fabrika Portekiz'in Napolyon istilaları tarafından tetiklenen ekonomik çöküşüne dayanamayarak

Görsel 2. Estremoz haritası (Google, t.y.)

Görsel 3. Estremoz kentinin görünüşü (Pinto, 2011)

1792'de kapanmıştır (Mangucci, 2008, s. 36). Estremoz Fabrikasından sonra seramik sanatına ilişkin diğer bir gelişme 1881'de Caetano Augusto da Conceição isimli bir sanatçının geleneksel el sanatlarına yeni bir yaklaşım getirdiği Alfacinha Çömlekçilik'i kurmasıdır. Sanatçı Sanat ve El Sanatları Hareketi'nin estetik fikirlerini benimsemiş ve bu çerçevede geleneksel yerel çömlekçiliği canlandırmak için çeşitli faaliyetler yürütmüştür (Mangucci, 2008, s. 5). Sanatçının çabaları pek çok sanatçıya ışık olmuş, bu sayede Estremoz şehrinde amatör düzeyde faaliyet yürüten atölye sayıları artmış ve 1940'lardan sonra profesyonel çömlekçi sayısı 200'e ulaşmıştır. Turizm faaliyetlerinin canlanmasıyla yöreye özgü dekoratif objelerin satın alınması, ilgili geleneğin üretimini artırmıştır. Alentejo bölgesinde bugün üretilen çanak çömleklerin çoğu dekoratif halk sanatıdır. Her kasabanın veya köyün kendine özgü bir tarzı vardır ve her parça farklıdır. Bu fark üretilen seramiklerde rahatlıkla görülmektedir ve bu durum söz konusu kültürün ayırt edici yanını ortaya koymaktadır (Howe, 1992).

Estremoz'un, üretilen objeleriyle köklü bir seramik kültürüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en iyi göstergesi pek çok eserin müzelerde yer almasıdır. Söz konusu seramiklerde kullanılan kırmızı kilin Estremoz bölgesinden çıkarıldığı bilinmektedir. Bu yönüyle bölgede üretilen ürünler, diğer bölgelerde üretilen ürünlerden farkını ortaya koymaktadır. Başlangıçta Estremoz şehir surlarının etrafından çıkarılan ve uzun süredir tükenmiş durumda olan söz konusu kil, sonraki yıllarda Yukarı Alentejo Bölgesi içinde çeşitli arazilerden getirilmektedir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre günümüzde bazı atölyelerin kili Portekiz veya İspanya'dan getirmeye başladıkları belirtilmektedir. Ürünlerin pişiriminde eskiden odun ateşi kullanıldığı, sonraları elektrikli veya gazlı fırınlara geçiş yapıldığı ifade edilmektedir. 1970'lerde fazla sayıda üretilen objelerin, kenarları delikli üst üste istiflenen büyük silindir kaplar içine yerleştirilerek pişirildiği görülmektedir (Antonio, 1976) (Görsel 4).

Görsel 4. Silindirik kaplar içine yerleştirilen figürler ve kapların fırına yerleştirilmesi (Antonio, 1976)

Başlangıçta üretimde pedallı torna ile başlayan sürecin sonraları elektrikli torna ile devam ettiği, bazı ürünlerin kalıpla üretilmiş olduğu belirtilmektedir. Portekiz'in Alentejo eyaletinin kırmızı killi objelerinin ürün yelpazesi çok geniş olup, zarif Roma su kaplarından rustik pişmiş toprak kâselere, el boyaması tabaklara ve hayali figürlere kadar çeşitlilik göstermektedir (Howe, 1992).

Estremoz Seramik Figürlerinin Kısa Tarihi

Estremoz seramik figürlerin üretim alanı Évora Bölgesi Estremoz Belediyesi'nin coğrafi sınırlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte, Estremoz şehrinin dışındaki yerleşim yerlerinde ikamet eden çömlekçilerin söz konusu geleneğe bağlı olan üretimlerinin de bu kapsama alındığı görülmektedir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 11). Estremoz seramik figürlerinin üretim tarihinin birkaç çömlekçinin ve anonim atölyelerin faaliyetleri ile başladığı bilinmektedir. 1779 yılında olası iki ustanın adı geçmektedir. Bunlar, Joze Lobo da Cozta ve Jose Lopes'dir (Guerreiro, 2018b, s. 123). Bireysel atölyelerde üretilen fonksiyonel objeler dışında figür üretimine dair plastik özgünlüğün ortaya çıkışını destekleyecek somut bir verinin en eski örneği 17. yüzyıldan kalma arkeolojik bir kalıntıdır. Bu buluntu, bebek İsa'nın bir parçasıdır (Görsel 5). Söz konusu döneme ait yapılan figürinlerin muhtemelen sadece bir nişte veya bir hitabette kült amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir (Vermelho, t.y.).

Estremoz figürlerinin yapımına ilişkin kaynaklarda birkaç düşünce ortaya atılmaktadır. Bunlar arasında, figürlü objelerin inançlarının bir göstergesi olarak ibadetlerini gerçekleştirmek üzere ruhsal ihtiyaçtan ortaya çıktığı ve kült amaçlı olduğu yönündedir. Buna yönelik olarak da çoğu Estremoz halkının, evlerinde azizleri temsil eden figürler, dini tasvirler ve dinsel mekânlar gibi minyatür objeler bulunduğu bilinmektedir. Diğer bir düşünceye göre de

Görsel 5. Estremoz atölyeleri, seramik obje (Bebek İsa'nın parçası), 17. yy., Belediye Müzesi Koleksiyonu (Guerreiro, 2018a, s. 20)

Estremoz'da yöre halkının maddi imkânsızlıkları nedeniyle azizlerin ve dini tasvirlerin, ahşaptan olanlarını satın alma güçlüğünden doğan ihtiyaçla seramik figürlerin üretimine başladığı iddia edilmektedir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 4). Ayrıca bölge kilinin bol miktarda bulunması ve figürlerin modellenmesinin kolay olması zanaatkarların bu alana yönelmelerini sağlamış ve geleneğin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Son olarak da kil ile uğraşan bir kadının ilk kez kendi azizini modellemeye cesaret etmesiyle bu geleneğin ortaya çıktığı varsayılmaktadır (Município de Estremoz, t.y.b).

İlerleyen yıllarda sanatçılar geleneksel yöntemlere bağlı kalarak figürlerin üretimini üstlenmişlerdir. Yıl boyunca üretimi yapılan biblolara olan talebin Noel'den birkaç hafta öncesinde arttığı, daha fazla üretildiği belirtilmektedir (Guerreiro, 2018b, s. 112). İlk kompozisyonların Aziz Anthony, Hamile Meryem ve Noel Beşiği temalarıyla modellenmeye başlanmış olduğu bilinmektedir (Guerreiro, 2018a, s. 21). Sonraki yıllarda kutsal aile ve kutsal doğum sahneleri çalışılmaya başlanmış, ilerleyen yıllarda sahnelerin etrafına farklı figürler eklenmiştir (Município de Estremoz, t.y.b). 1800'lerden itibaren yine dini kompozisyonlar devam etmiş, yanı sıra günlük yaşamın temsili görüntüleri ile repertuar çeşitlenmiştir. Figürler mumluk, çorap kancaları veya düdüklükler gibi işlevsel bir bileşene sahip olmaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyıla kadar geçen süre Estremoz seramik figürlerinin altın çağı olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedeni çok sayıda biblonun üretimi ve satışı yapılmıştır. Bu yoğun talep yeni kompozisyonların ve temaların oluşmasını yol açmıştır. Bu süreçte en yaygın tekrarlanan temalar arasında Flüt Çalan, Aşkın Gözü Kördür ve Bahar v.b. üretimlerdir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 5). Portekiz'de 1807-1935 yılları arasında siyasi, sosyal, ekonomik ve mali açıdan özellikle sorunlu bir dönem yaşandığı görülmektedir. Bu durum pek çok mesleği etkilediği gibi çömlekçi atölyelerini de etkilemiştir (Guerreiro, 2018a, s. 26). 1837 yılında Estremoz'da aktif 26 atölye bulunmaktaydı ve (Guerreiro, 2018b, s. 134) 1845'li yıllara gelindiğinde üretim maliyetlerinin artması ve yakacak odun bulamama sorunundan dolayı pek çok atölye kapanma yoluna gitmiştir (Guerreiro, 2018a, s. 26). Bu nedenlerden ötürü 19. yüzyılda seramik biblolarda büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. Modeller basitleştirilmiş ve figürlerin boyutları küçültülmüştür. Üretim formatındaki bu değişim, düşük estetik üretim kalitesine neden olmuştur. Atölyeler ürünlerini satamayınca hem çalışan sayısını hem de üretimlerini azaltmışlardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Estremoz seramik figürlerin üretimi yavaşlamış, önemli ustalar arasında yer alan Gertrudes Rosa

Görsel 6. António Augusto Gonçalves Endüstri Okulunda Sá Lemos, Ana das Peles ile izlenimlerini paylaşıyor, 10 Kasım 1935 (Matos, 2019a)

Marques'in ölümünden sonra figürlerin üretiminin durduğu hatta kısa bir dönem üretilmediği görülmüştür (1921-1934). Bireysel çabalar sayesinde yeniden üretimin 1935 tarihinden sonra canlandığı görülmektedir. António Augusto Gonçalves Endüstri Okulu'nda, heykeltıraş José Maria Sá Lemos sayesinde ilk adımlar atılmıştır (Guerreiro, 2018a, s. 29-30). İlgili geleneğin tekrar hayata geçirilmesinde önemli rol oynayan diğer usta ise Ana das Peles (1870-1945) olarak bilinen Ana Rita da Silva'dır (Guerreiro, 2018b, s. 113). José Maria Sá Lemos, Ana das Peles'e bilgisini aktararak (Görsel 6) Estremoz'un o zamanlar düşüşte olan seramik figürlerin toparlanmasında önemli bir rol oynamıştır (U. Porto, t.y.). José Maria Sá Lemos'un estetik desteğiyle yaptığı yeniliklerle geleneğe yeni temalar eklenmiştir (Guerreiro, 2018a, s. 30). Ana das Peles'in yapmış olduğu tasarımlar ve katkılar da tarihsel süreçte önemli yer tutar (Görsel 7). Bütün bu çabalar arasında kısa ömrüne rağmen katkıları büyük olan çömlekçi ustası Mariano da Conceição'nun (1902-1959) yardımı ile yerel figürler artmaya başlamıştır (Görsel 8).

İlgili geleneğin küçük adımlarla başlayan yolculuğunda ulusal ve uluslararası sanat sergilerinin yapılması ve fuarlarda yer bulması, söz konusu sanatın yeniden canlanmasını sağlamıştır. Bu durum sonraki yıllarda atölye sayılarının hızla artmasına ve kompozisyonların zenginleşmesine yol açmıştır.

Estremoz figürleri bireysel atölyelerde üretilmelerine karşın biçimlendirme yöntemleri benzer uygulamaları içermektedir. Biçimlendirmeden sonra boyama işlemi bisküvi pişirimi yapılmış ürünlere uygulanır. Genellikle boya bileşeni bir mineral pigment, yapıştırıcı etkiye sahip bir bağlayıcı ve bir seyreltici olarak oluşmaktadır. Bir dizi deneme sürecinde üretilen ilk ürünlerde bazı çömlekçiler pigmentlerin bağlayıcısı olarak tutkal, seyreltici olarak da yumurta sarısı kullanmışlardır. Bu şekilde hazırlanan boyalar, ürünlerin yüzeyinde kokmaya ve çürümeye başlamasıyla terkedilmiştir. Bazı çömlekçilerin su bazlı pigmentlerle nişasta, kazeinatlar, dekstrinler, jelatin, zamlar vb. gibi bağlayıcı maddeler de kullandığı kaynaklarda belirtilmektedir (Matos, 2020a).

Görsel 7. Ana das Peles, *Bebek İsa'nın Beşiği*, 1938 (Matos, 2019b)

Görsel 8. Mariano da Conceição, *Ütü Yapan Kadın* (Matos, 2019f)

Figürlerin ürün yelpazesi günlük hayatın kesitlerini yansıtmaktadır. Söz konusu figürler kentli, köylü çeşitli meslekler ve uğraşı alanları ile inek, keçi, ördek, köpek ve tavuk gibi çeşitli hayvan figürlerinden oluşan geniş bir karakter yelpazesine sahiptir. Zamanla ortaya çıkan parçalar evlerin köşelerinde dekoratif eşya olarak yer alırken, kısa sürede popüler şenliklerin zorunlu bir parçası haline gelmiştir (Mangucci, 2008, s. 42). Portekiz Dünya Sergisi'nde Estremoz biblolarına olan ilgiden çok etkilenen Mariano da Conceição, sanat etkinliklerine farklı bir yön vermeye karar vermiştir. Usta, o zamana kadar ders etkinliği olarak kilden figür üretirken o andan itibaren evde üretmeye ve Estremoz'un farklı yerlerinde satmaya başlamıştır. Böylece, figüratif sanat üretiminin uygulanabilir bir etkinlik olduğunu kendinden sonraki sanatçılara da göstermiştir (Matos, 2015a). Yaygınlaşan ilgili geleneğin aile atölyelerinde öğrenen sanatçılar ve profesyonel atölyelerde ders alarak öğrenen sanatçılar olarak iki şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. 1940'da yapılan Portekiz Dünya Sergisi Mariano da Conceição'nun seramik çalışmaları daha yüksek bir kamu profili kazandırmış ve o zamandan beri devam eden aile geleneğini alevlendirmiştir (Mangucci, 2008, s. 42).

Estremoz figürlerin üretiminde büyük gayretleri olan yukarıdaki sayılan usta isimlerinden başka geleneğin hızla yayılmasını büyük payları olan ve 20. yüzyılın sonuna doğru Estremoz figürler üreten, yeniden dirilişe katkı sağlayan Ana Des Peles ve Mariano da Conceição'nun dışında yeni zanaatkarlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Francisca Vieira De Barros, Aclénia Pereira, Armando Alves, Sabina Santos, Liberdade da Conceição, José Marcelino Moreira, Isabel Carona Bento, António Lino De Sousa, Quirina Alice Marmelo, Mário Lagartinho, Irmãos Ginja, Maria Luísa Da Conceição, Paulo Cardoso, Rui Barradas, João Fortio Guilhermina Maldonado, Fátima Lopes yer almaktadır (Matos, 2021a). 21. yüzyılda Estremoz figürlerin ülke geneline hızla yayılması onun tanınır olmasını sağlamıştır. Bu durum usta sayılarının artmasına¹ ve seramik figürlerin ticarileşmesine ve yol açmıştır (Vermelho, t.y.).

Zanaatkarların üretimlerinde cinsiyete dayalı bir iş bölümünün olmadığı anlaşılmıştır. İlk örneklerin ortaya çıkışıyla birlikte ilgili gelenek çoğunlukla kadınlar tarafından sürdürülmüş üretime sonradan erkekler de katılmıştır. Bu sebeple farklı biçimlendirme yöntemleri ortaya çıkmış, kompozisyon ve temalar çeşitlenmiştir (Guerreiro, 2018a, s. 37).

¹Bu ustalardan bazılarının Ana Catarina Grilo, Afonso Ginja E Matilde Ginja, Carlos Alves, Duarte Catela, Fátima Estróia, Inocência Lopes, Irmãos Ginja, Irmãs Flores, Joana Oliveira, Jorge Carrapiço, Jorge da Conceição, José Carlos Rodrigues, Luís Parente, Luísa Batalha, Madalena Bilro, Maria Isabel Catarrilhas Pires, Miguel Gomes E Célia Freitas, Ricardo Fonseca, Sara Sapateiro, Vera Magalhães gibi örnek verilebilir (Matos, 2021b).

Görsel 9. Carlos Alves, Sá Lemos, Ana das Peles ile kendisi, 2020 (Matos, 2021c).

Görsel 9'da sanatçı Carlos Alves tarafından yapılmış olan seramik kompozisyon bulunmaktadır. Söz konusu kompozisyonu Alves, Sá Lemos ve Ana das Peles'in seramik figür yaparken çekilmiş oldukları bir fotoğraftan esinlenerek gerçekleştirmiştir (Görsel 6). Sanatçı, bu kompozisyon ile iki önemli ustaya ve o günün hatırasına atıfta bulunurken, geleneğin yaşatılmasında gösterdikleri çabaların herkes tarafından bilinmesini ve görünmesini sağlamıştır.

Estremoz figürlerinin ulusal ve uluslararası alanda tanıtımı için müzelerde satışlarının yapıldığı ve yöre halkına gelir sağladığı anlaşılmıştır. Estremoz Belediye Müzesi ile ortaklaşa düzenlenen yaygın eğitim atölyelerinin yanında, gezici sergiler, yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası fuarlar gibi çeşitli girişimler ile gelenek canlı tutulmaya çalışılmıştır. Bu girişimler, gençlerin yeteneklerini uyandırmayı, yerel kimliğin korunması ve önemi konusunda farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır. Bunun için Estremoz Kil Figürünü Takdir Etme ve Koruma Merkezi adlı bir merkez de kurulmuştur. Ayrıca, okullarda gençleri geleneğe ilgi duymaya teşvik etmeyi amaçlayan müfredat dışı etkinlikler eklenmiştir. Yanı sıra zanaatkârlara mesleklerini endüstriyel üretimin olumsuz etkilerinden korumak için ücretsiz çalışma alanı sunulmuştur. Kamu ve sivil çabaların zanaatkârların üretim sürecinde geleneğe sadık kalmaları gerektiğinin önemi ortaya çıkmıştır. Piyasa baskıları ve abartılı parçalar talep eden koleksiyonerlere rağmen zanaatkârlar, yenilikler uygun olsa da Estremoz kil figürlerinin kimliğinin korunması gerektiği konusunda hassasiyet gösterdikleri (Unesco Intangible Cultural Heritage, t.y.a) ve seramik figürlerinin üretiminin 12-07-2018 tarihinden itibaren sertifikalandırıldığı (Município de Estremoz, t.y.b) belirtilmektedir.

Estremoz'da Üretilen Seramik Figürlerin Genel Özellikleri

Seramik figürlerin genel özelliklerine bakıldığında Alentejo bölgesinin ruhu, mizahı, inançları ve gelenekleri ile özellikle yerel kültürün ve onun güçlü yönlerinin yansıtıldığı görülmektedir (Portugal Adventures, 2017). Günlük yaşamdan sahnelerin ele alındığı

objelerde bir iş ve eylem içinde bulunan kadın, erkek ve çocuk figürler betimlenmiştir. Figürlerin büyük çoğunluğunda dekoratif ve sembolik işlev hâkimdir ve süs objesi olarak evlerin köşelerinde sergilenmektedir. Bazı figürlerin düdük ve kanca gibi işlevsel görevleri de bulunmaktadır.

Estremoz seramik figürlerin üretimine katılan ustaların 50 km²'den daha büyük olmayan bir coğrafi alanla sınırlı bir çevrede yaşamaları, ilgili geleneğin özgün olarak sürdürülmesini sağlamıştır. Bu sınırlı çevre onların yerel gerçeklikten coğrafi kapsamı dışındaki figürleri ve temaları modelleyememelerine sebep olmuştur. Genellikle yerel/bölgesel unsurların daha baskın olduğu ancak yeni bir şeyle temas kurduklarında ortaya farklı objelerin çıktığı ifade edilmektedir (Guerreiro, 2018a, ss. 21-22). Üretilen ilk bibloların, Noel ve Hz. İsa'nın doğumuna ilişkin sahneler olduğu ve bunların çoğunlukla manastırlarda ve varlıklı ailelerin evlerinde bulunduğu görülmektedir. Dini temanın devamı ile birlikte zamanla figür yelpazesi genişleyerek, Yemek Yiyen Çiftçi, Tavuklu Kadın, Kuzu Taşıyan Çoban, Kastaneci Kadın gibi pastoral sahneler eklenmiştir. Bugünün Popüler figürleri arasında Aşkın Gözü Kördür, Bahar, Aziz Antonio gibi figürler yer almaktadır (Município de Estremoz, t.y.b). Günümüzde 100'den fazla farklı figür ve kompozisyonun yanında her geçen gün artan hem modern hem de geleneksel tarzlarda yeni temalar yaratılmaktadır. Hepsinin ortak noktası, Alentejo halkının kırsal ve kentsel yaşam tarzını temsil etmektedir (Visit Estremoz, t.y.b).

Görsel 10. Liberdade da Conceição, Başlıklı Aziz António (Matos, 2015)

Estremoz Seramik Objelerin Sınıflandırılması

Örnekler incelendiğinde parçaların çeşitliliği göze çarpmakta, genel başlık altında toplansa da detaylandırıldığında gruplar çoğalmaktadır. Tüm figürler bütün olarak değerlendirildiğinde Hıristiyan ikonografisi içeriğine sahip sahneler ve Portekiz kültürüne ait günlük yaşamdan sahneler şeklinde iki genel grupta değerlendirilebilir. Bunun dışında grupları daha iyi analiz edilebilmek için parçalar tipolojik ve tema olarak ikiye ayrılabilir.

Tipolojik Olarak Sınıflandırma. Ürünler kompozisyon açısından ve genel görünüşleri değerlendirildiğinde bireysel figürler, küçük fonksiyonel objeler, grup kompozisyonları ve dekore çömlerler olarak dört tipoloji ile gruplandırılır.

Bireysel Figürler. Bir temanın, bir kaide üzerinde ya da kadesiz olarak bir figür aracılığıyla temsil edildiği bireysel figürlere Meryem Ana ve Aziz António (Görsel 10) gibi dinsel figürler, kentsel ve kırsal dünyaya ait imgeler örnek gösterilebilir (Guerreiro, 2018a, s. 39). Çoğunlukla bu başlık altına giren kompozisyonlar tek bir figürle oluşturulmuştur. Çoğu figürün hareketsiz frontal duruşlara sahip olduğu geri kalanların ise bir iş, eylem

içerisinde betimlendiği söylenebilir. Dinsel figürlerin daha çok kahverengi gibi koyu renklerle renklendirildiği görülmektedir.

Küçük Fonksiyonel Objeler. Düdükler (Görsel 11) ve çorap kancaları (Görsel 12) gibi fonksiyonel objeler kentsel dünyayı çağrıştıran antropomorfik figürlerin temsilleri olarak yapılmıştır (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 17). Bu objelerin alt kısmında düdük fonksiyonunu yerine getiren bir üfleme deliği bulunmaktadır. Söz konusu düdüklerin üzerinde çoğunlukla çıkardıkları seslerle bağlantılı olduğu düşünülen kuş, horoz ve tavuk gibi hayvan figürlerinin biçimlendirilmiş olduğu görülmektedir. Onun dışındaki düdüklerde çeşitli formlar olmakla beraber elleri belinde kadın ve erkek figürleri de yer almaktadır. Bu kapsamda biçimlendirilen figürlerin giysileri yine Alentejo bölge halkının geleneksel giysileri ile ilintilidir.

Görsel 11. Figürlü oyuncak düdükler, 20. yy., Ulusal Etnoloji Müzesi (Matos, 2013)

Görsel 12. Peralta ve Sécia, çorap kancaları (Matos, 2020b)

Çorap kancaları, kadınların şiş/tığ gibi örme işini yaparken yakalarına taktıkları minik Estremoz figürleridir. Bunlar, pişirildikten sonra boyanıp verniklenen kilden modellenmiş antropomorfik figürlerdir. Hepsinin gövdesinde iki tel kanca bulunur. Biri önde ucu yukarı şekilde, diğeri arkada ucu aşağı bakacak şekildedir. Arkadaki kanca giysiye takılmak içindir. Öndeki kanca örme işlemi yapılırken tığlara yönlendirilebilen ipliği içinden geçirmek için kullanılır. Bu tip objeler *broş* olarak da adlandırılmaktadır. Kültürel unsurların işlendiği figürlerde çorap kancaları tasarlanmıştır. Bunlar arasında en ünlüleri Peralta ve Sécia adlı iki modeldir. Peralta ve Sécia, 16. yüzyıldan beri zarif Portekizlilere verilen isimlerdir. Bu modeller, çok fazla incelik ve süslemeyle cafcıflı kostümler giyen 18.yüzyılın ve dönemin literatürüne göre sadece kıyafetleriyle değil, yürüyüş ve davranışlarıyla da zarif insanları temsil etmekteydi (Matos, 2020b). Söz konusu karakterler bir kadın bir erkek olarak tasarlanmıştır (Görsel 12).

Grup Kompozisyonları. Bir temanın bir kaideye veya ayrı kaidelere yerleştirilmiş birden fazla figür aracılığıyla temsil edilmesi şeklindedir. Buna Hz. İsa'yı temsil eden Doğuş sahnesi (Görsel 13) örnek verilebilir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 17). Bu tür

kompozisyonlar insan ve çeşitli hayvanların da içinde bulunduğu dış veya iç mekân tasvirleridir. Figürler birbirleri ile uyum içerisinde olup çoğunlukla bir eylem içerisinde bulunmaktadır. Figürlerin ayrı ayrı biçimlendirilmesinden sonra esas kaideye yerleştirildiği düşünülmektedir. Söz konusu büyük kompozisyonların daha çok doğuş ve sunak sahnesi olduğu görülmektedir.

Dekoratif Kaplar. Genellikle bir çömlekçiden satın alınan iki kulplu küçük form, kadınlar tarafından çiçeklerle üzeri süslenerek elde edilen ürünlerdir (Görsel 14). Dekore edilmiş *cantarinha*² ve *púcaro*³ olarak ikiye ayrılırlar (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s.17). Formun gövdesinin ön tarafı ve boyun çevresi rengârenk çiçek, yaprak ve çizgisel bezemelerle yağlı boya ile tamamlanmaktadır. Çömlekçiler tarafından imal edilen *púcarolarda* ise gövde ve kulplardaki süsleme unsurları, ana gövdenin biçimlendirilmesinden hemen sonra tamamlandığı düşünülmektedir. Kulplardaki ve kapaklardaki çiçeklerin buket olarak biçimlendirildiği ve kulpların en üst noktasına ve ürünün kapağına monte edildiği görülmektedir. Çiçekler dışında fiyonklar ve fıfır gibi süsleme unsurlarının da kullanıldığı, formun geri kalan diğer yüzeylerinin yine çiçek ve yaprak motifleri ile yağlı boya ile bezendiği anlaşılmaktadır.

Görsel 13. Irmãs Flores, *Doğuş Sahnesi* (Matos, 2020c)

Görsel 14. Alfacinha Çömlekçilik, süslenmiş çömlek, 20. yüzyılın ikinci yarısı (Olaría Alfacinha, 2000)

²Masada içecek servisi için kullanılan geniş karınlı dar boyunlu ve bir veya iki kulplu çömlek kap (Dores ve Hipólito, 2007, s. 70).

³Masada bireysel kullanım için üretilen küçük kaplardır. Ayrıca, tencere veya sürahi gibi diğer büyük kaplardan sıvıların aktarılması için de kullanılır (Catálogo da Exposição Branco no Barro, 25 Eylül 2020-31 Mart 2021, s. 21).

Tema olarak Sınıflandırma. Estremoz seramik figürlerin tematik gruplandırılmasına bakıldığında bunların, dinsel, kırsal, kentsel ve karnaval olarak dört başlıkta toplanabildiği görülmektedir.

Dinsel Sahneler. Doğuş Sahnesi, Meryem Ana, Aziz Antonio, Doğum Sahnesi Sunağı (Görsel 15-16) gibi adanmışlık figürleri ve setleri örnek verilebilir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 18). Çeşitli versiyonları bulunan bu kompozisyonların belli bir çizgide olduğu ama birbirinden farklılıklar taşıdığı bundan dolayı da her bir ürünün özgün olduğu görülmektedir. Her yeni çıkan kompozisyonun bir yaratıcısı olduğu, sonraki kompozisyonların da ilk örnekleri referans alınarak devam ettiği bilinmektedir. *Doğum Sahnesi Sunağı* adlı kompozisyonların yaratıcısı çömlekçi Mariano da Conceição'dur. Diğer zanaatkarlar tarafından da benzer kompozisyonlar yapılmaktadır. Dikey ve yatay bir hiyerarşiyle basamaklara yerleştirilen figürler, beşik içindeki bebek İsa'yı çevrelemektedir. Birinci basamakta çobanlar, ikinci basamakta Meryem Ana ve azizler, üçüncü basamakta ise krallar yer almaktadır (Matos, 2011).

Son dönem örnekler arasında bazı sanatçıların kompozisyonlarını zenginleştirdiği ve detaylı işçilikleriyle öne çıktığı görülmektedir. Görsel 17'de Jorge da Conceição'ya ait doğum sahnesi sunağının işlendiği kompozisyon görülmektedir. Buradan hareketle, sanatçıların hem geleneğe bağlı kaldıkları hem de özgün yorumlarla yeni kompozisyonlar ortaya koydukları görülmektedir.

Görsel 15. Flores Kardeşler, *Doğum Sahnesi Sunağı*, Misericórdia Estremoz Koleksiyonu (Uniao das Misericordias Portuguesas, 2018)

Görsel 16. Jorge da Conceição, *Doğum Sahnesi Sunağı* (Matos, 2019g)

Görsel 17. Jorge da Conceição, *Doğuş Sahnesi* (Matos, 2020c)

Kırsal Dünya. İş dünyasına odaklanma ile Alentejo kırsal yaşamını temsil eden figürler ve setlerdir. Örneğin domuz kesimi, tavukları/keçileri/hindileri olan kadın, yemek yiyen çoban, orakçı kadın, hayvan kesimi, sosisçi kadın gibi konulardır (Görsel 18) (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 18). Söz konusu figürler, kırsal yaşamdan sahneleri betimlerken, çoğunlukla günlük yaşama ilişkin temalar ele alınmaktadır. Figürler bir eylem içerisindeyler. Kompozisyonlarda çoğunlukla tek figür olduğu görülürken, birkaç figürün bir arada bir işle uğraşı içinde buldukları örneklere de rastlanmaktadır.

Seramik biblo geleneğinin bu kadar kök salmış olmasının figürler üzerinde temsil edilen kültürel kimliğin doğru yansıtılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Görsel 19'da Alentejo Bölgesine ait geleneksel kıyafetler içinde köylüler bulunmaktadır. Estremoz seramik figürleri pek çok kültürde ortak olan sahneleri betimlese de Alentejo'nun belirli bölgesiyle özdeşleşmelerini sağlayan özellikle de kıyafetleri, örneğin şapkaları, şalları veya tipik battaniyeleri, taşıdıkları eşyalar veya bir uğraşı içindeki faaliyetler aracılığıyla gösterilmektedir. Söz konusu seramik figürlerin biçimlendirilmelerinde bu tür geleneksel unsurlar rahatlıkla görülmektedir. Bu yönüyle figürlü seramiklerin kültürel unsurları rahatlıkla

Görsel 18. Mariano da Conceição, *Sosisçi Kadın*, 19. yy. (Guerreiro, 2018b, s. 78)

diğer seramik figürlerden ayırt edilebilmektedir. Çünkü parçaların büyük çoğunluğu bölgesel sahnelere ve el sanatlarına atıfta bulunmaktadır. Esas olarak temaların Alentejo bölgesine güçlü bir kimlik referansı verdiği görülmektedir (Görsel 20).

Oliveira Correia (2021) üretimler arasında inek, domuz, horoz, tavuk, güvercin, kaz, ördek, kertenkele gibi yerel faunadan hayvan figürlerinin yapıldığını, ancak toplam parçaların üçte birinden fazlasının horoz figürlerinin oluşturduğunu ve baskın tema olarak öne çıktığını ifade etmektedir. Bunların dışında melez figürlerle karakterize edilen fantastik hayvan figürlerinin varlığından da bahsetmektedir. Bu hayvan figürlerinin, bölgede anlatılan doğaüstü olaylarla ilgili sözlü anlatımlardan kaynaklanmış olduğunu belirtmektedir (s. 98). Çoğunlukla düdük fonksiyonu olan bir kaidenin üzerinde bulunan horoz figürleri yinelenen temalar arasındadır (Görsel 21).

Görsel 19. Geleneksel giysiler içinde Alentejo’lu çoban ve orakçı, 1960/1970 (Hugo, 2011)

Görsel 20. Kırsal yaşamı betimleyen seramik figürler (Visit Estremoz, t.y.b)

Görsel 21. José Moreira, *Horoz Düdük* (Matos, 2019e)

Kentsel Dünya. İş dünyasına ve sosyal hayata odaklanan, yerel, kentsel yaşamı temsil eden figürler ve setlerdir (Görsel 22). Örneğin at sırtında çavuş, bahçedeki çavuş, küçük ayaklı kadın (Görsel 23) gibi (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 18). Söz konusu figürler kentsel yaşama ait iyi giyimli ve statü sahibi insanları temsil etmektedir. Bunlar arasında doktorlar, cerrahlar, at sırtında askerler, müzisyenler, dansçılar ve rahipler sayılabilir.

Estremoz seramik figürlerinin çoğunluğunda figürlerin bir iş ve meslek alanına ilişkin betimleri ile dikkat çektiği görülmektedir. Bunlar arasında, çamaşır yıkayan kadın, su satan adam (Görsel 24), ütü yapan kadın, kahve satan kadın, kestaneci kadın, şövalye, aynadaki kadın ve sütçü (Görsel 25) gibi örnekler sayılabilir.

Görsel 22. Kentsel yaşamı betimleyen seramik figürler (Visit Estremoz, t.y.b)

Görsel 23. Ana das Peles, Küçük Ayaklı Kadın (Matos, 2019c)

Görsel 24. Mariano da Conceição, Sucu, 19. yüzyılın sonu (Guerreiro, 2018b, s. 62)

Görsel 25. Jorge da Conceição, Sütçü, 21x9x7 cm. (Jorge da Conceição, t.y.a)

Karnaval. Kentsel ve kırsal dünyaya ait en az ikiden fazla figürün eşlik ettiği kompozisyonlardır. Atlı Rahip, Bahar ve Aşkın Gözü Kördür gibi hicivsel veya şenlikli bir yapıya sahip figür ve setlerdir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 18). Söz konusu figürler genellikle karnaval ve festivallerde renkli ve havalı kostümlerle kortejlerde yürüyen insanların temsilleridir. Bunlar başlarında rengârenk tüyleri ve çiçekli çemberleri ile fırırlı eteklerle çoğunlukla kadın figürleridir. *Aşkın Gözü Kördür*'ün yapıldığı yılların 19. yüzyıla kadar uzandığı görülmektedir. Bir karnaval figürü olan Aşkın Gözü Kördür ya da Aşk Kördür figürü, aşk ile bakan gözün körlüğünü hatırlatırken gözleri bağlı Aşk Tanrısına işaret etmektedir. "Aşkın Gözü Kördür" atasözünün Portekiz'de çeşitli varyasyonları bulunmaktadır. Örneğin "Aşk körlükten, dostluk bilgiden doğar" ve "Aşk da adalet de kördür" gibi (Matos, 2019d) farklı ülkelerde de benzer atasözlerinin olduğu bilinmektedir. Aşkın Gözü Kördür konulu biblo (Görsel 26), zarafeti ve sembolizmiyle öne çıkmaktadır. Figürün gözleri bağlıdır ve başlığında tüyler vardır. Bir elinde bir kalp diğer elinde çiçekler bulunmaktadır. Mini bir elbise ve bacaklara kadar bağlanan kurdeleli ayakkabıları vardır.

Görsel 26. Zé Carlos Rodrigues, *Aşkın Gözü Kördür* (Visit Estremoz, t.y.b)

Estremoz'un seramik figürleri arasında çoğunlukla *Bahar* olarak bilinen imgeler daha sık görülmektedir. Bunlar, doğanın ve özellikle bitki örtüsünün yeşerdiği baharın gelişini ilan eden ve selamlayan ritüellerde yer alan karnaval figürlerinin temsilleridir (Görsel 27). Pek çok ülkede baharın gelişi bayramlarla kutlanır. Portekiz'de de bu kutlamaların festivaller ve karnaval şeklinde yapıldığı bilinmekte ve kutlamaların özellikle doğanın flora ve faunasının yeniden canlanmasına ve yenilenmesine işaret ettiği düşünülmektedir. *Bahar* adlı figürlerin üstlerinde fırırlı elbiseleri ve başlarında süslü şapkaları vardır. Ayrıca başlarının tam üzerine denk gelecek şekilde uçları iki omuzuna bağlı üzeri çiçeklerle bezenmiş geniş yay biçiminde bir çember bulunmaktadır.

Görsel 27. Ana das Peles, Bahar, 20. yy.,l 22x12x8,6 cm., Museu Nacional de Etnologia, Lizbon (Matos, 2012)

Çoğu erken dönem örnekler incelendiğinde figürlerin gözleri birer siyah nokta, yanakları yuvarlak pembe renklerde, dudaklarının ise minik bir çizgi şeklinde kırmızı ile boyandığı, yüz, el ve giysilerde detaylara girilmediği görülmektedir (Görsel 27). Son dönem örneklerde ise ürünlerin hem konu olarak çeşitlendiği hem de figürlerin daha detaylı yapıldığı görülmektedir (Görsel 28).

Görsel 28. Jorge da Conceição, Portekiz Kraliçesi Aziz Elisabeth'in gül mucizesine atıfta bulunan figürü, 29x12x12 cm. (Jorge da Conceição t.v.b)

Figürlerin Üretim Aşamaları

Estremoz seramik figürlerin üretim süreçlerine ilişkin günümüz seramik sanatçılarından Jorge da Conceição ile 17.10.2022 tarihinde ve Zé Carlos Rodrigues ile 14.10.2022 tarihinde yapılan röportajlar neticesinde ilgili seramik üretimlerini gerçekleştirdikleri çamuru eskiden Estremoz yakınlarındaki kil ocaklarından aldıklarını, ancak birkaç yıl önce bu ocakların kapandığını onların yerine günümüzde seramik sanatı ürünleri üzerine uzmanlaşmış atölyelerden kırmızı kil olarak temin ettiklerini, Estremoz şehrinin yanındaki Barreiros Bölgesinden Redondo, S. Pedro do Curval veya Mafra'dan satın aldıklarını ifade etmişlerdir.

Figürlerin gövde unsurları elle serbest olarak biçimlendirilirken bazı sanatçılar figürlerin yüzlerini kilden veya alçıdan yapılmış kalıpla biçimlendirmektedirler (Guerreiro, 2018a, 36) (Görsel 29).

Jorge da Conceição, figürlerini büyükbabasının ve diğer aile üyelerinin kullandığı yöntemleri uyguladığını ve tamamen elle şekillendirme ile yaptığını belirtirken Zé Carlos Rodrigues ise sadece yüz için kalıp kullandığını, diğer beden parçalarını elle şekillendirdiğini ifade etmektedir (Conceição kişisel görüşme 17.10.2022; Rodrigues kişisel görüşme 14.10.2022). Üretilen figürlerin standart bir boy ölçüsü olmayıp, yaklaşık 10 ile 40 cm arasında olduğu, özel siparişlerin bir sonucu olarak daha büyük figürlerin üretildiği bilinmektedir (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 16). Sanatçı Zé Carlos Rodrigues şekillendirmede yine geleneksel yöntemi uyguladığı önce tabanı yaparak işe başladığını, sıra ile yukarı doğru bacakları, vücudu, boynu ve başı, ardından kolları yaptığını tüm gövde bittikten sonra, kafayı yerleştirdiğini sonrasında elbiseleri giydirdiğini ifade etmektedir. Sanatçı bu yöntemin Estremoz figürlerini dünyadaki diğer figürlerden ayıran temel özellik olduğunu dile getirmektedir (Rodrigues kişisel görüşme 14.10.2022). Sanatçı Carlos Rodrigues'in de ifade ettiği gibi figürün üzerinde durduğu kaidenin yapılması, biçimlendirmenin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bunun için düz bir plaka açılır. Sanatçı bu plakanın yani kaidenin altına kendi adını ya da imzasını (Görsel 30) kazır (Guerreiro, 2018b, ss. 125-128).

Görsel 29. Seramik yüz kalıbı (Guerreiro, 2021)

Görsel 30. Seramik. ürünün kaidesinin altında yer alan José Moreira'nın imzası (Guerreiro, 2018b, s. 125)

Ürünün fırında patlamaması için figürün yerleştirileceği yere bir delik açılır. Eğer etekli bir figür yapılacaksa plaka olarak açılan çamur uzun bir rulo haline getirilerek figürün alt bedeni oluşturulur rulonun alt kısmı etek olur ve bu kısma minik drapelere eteğin kıvrımları yapılır (Guerreiro, 2018b, s. 106). Figürün başını yapmak için top şekline getirilen kil, kalıba bastırılır, kalıptan çıkarılan yüz formu üzerine bir parça kil eklenerek saçlar modellenir. Eğer yüz formu kalıpsız biçimlendirilecekse elde serbest olarak yapılır. Oluşturulan baş formu daha sonra gövde ile birleştirilerek kaideye yapıştırılır. Figürlerin diğer beden unsurları tek tek elle biçimlendirilir (Görsel 31).

Modelleme işlemi biten ve kuruyan kil figürlerin pişirimi elektrikli fırınlarda yapılır (Görsel 32). Bahar temasında figürün omuzlarının üzerinde yer alan üzeri çiçekli yayın üzerine çiçekler yerleştirilir, sonra figürün omuzlarına tutturulur (Antonio, 1976). Daha sonra fırınlanır. Sanatçı Conceição, ürünlerini 850 °C de Rodrigues ise 900 °C elektrikli fırınlarda pişirmektedirler (Conceição kişisel görüşme 17 Ekim 2022; Rodrigues kişisel görüşme 14.10 2022).

Görsel 32. Ürünleri fırınlama işlemi (Unesco Intangible Cultural Heritage, t.y.b).

Görsel 31. Gövdenin biçimlendirilme aşamaları (Matriz PCI, 2015a)

Görsel 33. Sırasıyla şekillendirmesi bitmiş ürün, fırınlanmış ürün, boyanmış ve verniklenmiş ürün (Guerreiro, 2018a, 107).

Boyama işlemi, bisküvi pişirimi yapılmış ürünlere uygulanır. Ürünlerin renklendirilmesinde yağlı ya da akrilik boya türleri tercih edilmektedir. Boyama işlemi biten ve kuruyan objelerin üzerine parlak görünmesi için renksiz ahşap verniği atılır (Câmara Municipal de Estremoz, 2018, s. 19) (Görsel 33).

Sanatçı Conceição, ürünlerin renklendirilmesinde beyaz tutkalla karıştırılmış toz boyalar kullandığını boya kuruduktan sonra üzerine vernik uygulandığını belirtmektedir. Sanatçı Rodrigues ise su bazlı boyalarla figürleri renklendirdiğini, üzerine vernik uyguladığını dile getirmiştir (Conceição kişisel görüşme 17 Ekim 2022; Rodrigues kişisel görüşme 14.10 2022).

Sonuç

Portekiz'in Estremoz şehrinde yürütülen geleneksel çömlekçiliğin tarihi 13. yüzyıllara kadar dayandığı, başlangıçta günlük kullanım eşyası olarak üretildiği 17. yüzyılın ortalarından itibaren figürlü objelere geçiş yapıldığı görülmüştür. 2017 yılında UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne eklenen Estremoz Kil Figürler tescillenmiş ve koruma altına alınmıştır.

Estremoz seramik figürlerinin tasarım kompozisyonları incelendiğinde geniş bir repertuara sahip olduğu ve genel olarak iki guruba ayrıldığı görülmüştür. Bunlardan ilki, Noel, Hz. İsa ve azizlerin tasvirlerinin yer aldığı Hristiyan ikonografisi kompozisyonları, diğeri ise Alentejo'nun insanları, karnaval, Aşkın gözü kördür ve bahar gibi günlük yaşama

ilişkin kompozisyonlardır. Söz konusu objelerin kaynaklarda 100'den fazla çeşitliliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak her geçen gün ürünlere olan talebin artması, yeni ustaların ortaya çıkmasıyla birlikte ilerleyen zamanda ürün çeşitliliğinde artışın olabileceği söylenebilir. Biblolardaki figür ve bazı kompozisyonlar ilk bakışta benzerlik gösterse de objelerin elde serbest olarak biçimlendirilmesi onların sanatsal değerini artırmakta ve özgün olma potansiyeline katkı sağlamaktadır. Ürünler sırlanmadığı ve sır tekniği bilgisi gerektirmediği için zamanla mesleğe olan ilginin artacağı ve geniş bir kitlenin üretime katılmasına yol açacağı düşünülebilir. Ustaların renklendirmede sır yerine yağlı boya kullanmış olmaları maliyeti düşürürken ürünlerin renk paletlerinin daha da zenginleşmesini ve figürlerin çok daha canlı görünmesini sağlamaktadır. Bu durum figürlerin albenilerini artırmış kolayca ticarileşmelerinin önünü açmıştır. Ek olarak usta çırak ilişkisi içerisinde üretimin yozlaşmadan gelişmesi turizm hareketliliğine ve yerel ekonomiye de katkı sağlamıştır.

Alentejo'nun belirli bölgesiyle özdeşleşmelerini sağlayan özellikle de Estremoz'un şapkaları, şalları, tipik battaniyeleri veya taşıdıkları ürünler gibi folklorik unsurların figürler üzerinden okunabildiği görülmüştür. Ayrıca figürlerin büyük çoğunluğunun doğal unsurlara, yerel ticaret ve olaylarına, popüler geleneklere ve ibadetlere atıfta bulunduğu anlaşılmıştır. Yanı sıra Estremoz'un önemli gelenekleri arasında karnavallar ve bahar kutlamalarını temsil eden figürlerin de ilgili bölgenin geleneklerini işaret ettiği görülmüştür. Figürler kronolojik olarak incelendiğinde ilk örneklerdeki figürlerin amatör düzeyde biçimlendirildiği, son dönem örneklerin ise daha profesyonel düzeyde detaylı bir şekilde biçimlendirildiği ve renklendirildiği görülmüştür. Bu gelişmenin ilerleyen yıllarda daha da artacağı söylenebilir.

Sonuç olarak Estremoz seramik figür üretim geleneğinin özel sektör ve kamu kurumlarının çabaları sayesinde yaşadığı ve yaşatılmaya çalışıldığı, okullarda ve kurslarda geleneğin tanıtıldığı, bu konuda çeşitli yayınların yapıldığı ve geleneğin sürdürülmeye çalışıldığı görülmüştür. Zanaatkârların geleneğe olan sadakatleri ve kültürlerine olan bağlılıkları nedeniyle bilgi ve becerilerini profesyonel bağlamda gelecek nesillere aktarmaya çalıştıkları ve ilgili geleneği yozlaştırılmadan devam ettirmeye çalıştıkları anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Antonio L. (1976, Nisan). *Bonecos de Estremoz Uma Producao do Instituto de Tecnologia Educativa* [Video]. Vimeo. <https://vimeo.com/user34119652/review/246283506/51a0a3a540>
- Becker, J. A. (2015, Ağustos 8). *Bucchero*. Smarthistory. The Center for Public Art History. <https://smarthistory.org/bucchero/>
- Câmara Municipal de Estremoz. (2018). *Caderno De Especificações Para Certificação dos Bonecos de Estremoz*. https://www.cearte.pt/public/media.501711554/files/gpao/200_CE_Bonecos_Estremoz_20191127.pdf
- Cañizares-Esguerra, J. (2021). Clay Vessels. M. Thurner & J. Pimentel (Ed.), *New World Objects Of Knowledge, A Cabinet of Curiosities*. (s. 91-95). Institute of Latin American Studies, School of Advanced Study, University of London.

- Catálogo da Exposição Branco no Barro. (2020 Eylül 25 - 2021 Mart 31). *Mosteiro Santa Clara-A-Velha/Coimbra Branco Nobarro Exposição de Cerâmica Vermelha Fina Pintada a Engobe Branco*. Republica Portuguesa Cultura Direção Regional de Cultura do Centro.
https://www.culturacentro.gov.pt/media/11056/exposicao_ceramicavermelha.pdf
- Dores, Cruz, M. ve Hipólito, Correia V. (2007). *Cerâmica Utilitária, Arqueologia, Instituto dos Museus e da Conservação*. (1. Baskı). Instituto dos Museus e da Conservação.
http://matriznet.dgpc.pt/MatrizNet/Download/Normas/ARQ_CeramicaUtilitaria.pdf
- Guerreiro, H. (2021, Mart 18). *Evora 2027. #BEING Estremoz Clay Figures _ Évora 2027 Candidate City European Capital of Culture* [Video]. Youtube.
https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=bwnPvcTe3wg&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fwww.evora2027.com%2F&source_ve_path=MzY4NDIsMjg2NjY&feature=emb_logo
- Guerreiro, H. (2018a). *Figurado de Estremoz: Produção Património Imaterial da Humanidade*. Eduções Afrontamento.
https://www.iefp.pt/documents/10181/9606536/Hugo+Alexandre+Guerreiro_Trab+investiga%C3%A7%C3%A3o1/34788c36-cd5f-4ff7-ae95-8ce24eb219c5
- Guerreiro, H. (2018b). *Figurado de Estremoz: Produção Património Imaterial da Humanidade*. Eduções Afrontamento.
https://www.iefp.pt/documents/10181/9606536/Hugo+Alexandre+Guerreiro_Trab+investiga%C3%A7%C3%A3o2/13ebad9c-948e-4801-9c23-e9573ffb08f9
- Google. (t.y.) [Google Maps Estremoz] <https://goo.gl/maps/GRREssvFXs9DeKG4A>
- Howe, M. (1992, Temmuz 5). Folk Art From the Red Clay of Alentejo, *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/1992/07/05/travel/folk-art-from-the-red-clay-of-alentejo.html>
- Hugo. (2011). Pastor e Ceifeira do Alentejo. *Trajes antigos do Alentejo*. <https://traje-antigo-alentejo.blogspot.com/2011/01/pastor-e-ceifeira-do-alentejo.html>
- Jorge da Conceição. (t.y.a). *Jorge da Conceição*. <http://jorgedaconceicao.com/portefolio.php?id=206>
- Jorge da Conceição. (t.y.b). *Jorge da Conceição*. <http://jorgedaconceicao.com/portefolio.php?id=192>
- Magela dos Santos, G. (2016). *Paulistinhas: Importante presença no acervo do MAV*. Magela Borbaggio Jacarei-SP. (1. Baskı).
<http://fundacaocultural.com.br/wp-content/uploads/2021/06/Paulistinhas-Magela-Borbaggio.pdf>
- Mangucci C. (2008). *Exhibition Catalogue Signs of identity. A History of Popular Art as an Expression of Regional Identity*.
https://www.academia.edu/5933412/Exhibition_Catalogue_Signs_of_identity_A_History_of_Popular_Art_as_an_Expression_of_Regional_Identity
- Manor Houses Luxury Hotels in Portugal & Spain (t.y) *Why You Should Visit The Historic 'White City' Of Estremoz*. <https://www.pousadasofportugal.com/why-you-should-visit-the-historic-white-city-of-estremoz/>
- Matos, H. (2011, Ocak 10). Desvios à Montagem Original do Presépio de Trono ou de Altar. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*.
<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com/2011/01/desvios-montagem-original-do-presepio.html>
- Matos, H.(2012, Mart 23). A Primavera na Pintura Üniversal. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*.
<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com/search?q=+Primavera+>
- Matos, H. (2013, Nisan 6). Dicionário Ilustrado de Arte Popular Alentejana. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*.
<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com/search?q=Dicion%C3%A1rio+Ilustrado+de+Arte+Popular+Alentejana.+>

- Matos, H. (2015a, Mart 16). 21- Os Bonecos de Estremoz na Exposição do Mundo Português. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2015/03/21-os-bonecos-de-estremoz-na-exposicao.html>
- Matos, H. (2015b, Mayıs 21). Santa Bárbara. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/search?q=Santa+B%C3%A1rbara>
- Matos, H. (2019a, Ağustos 13). Bonecos de Estremoz: Ana das Peles (1.ª parte). *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/08/bonecos-de-estremoz-ana-das-peles-1.html>
- Matos, H. (2019b, Ağustos 13). Bonecos de Estremoz: Ana das Peles (2.ª parte). *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/08/bonecos-de-estremoz-ana-das-peles-2.html>
- Matos, H. (2019c, Mayıs 1). Toponímia de Estremoz- Omissões que Ofendem. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/05/toponimia-de-estremoz-omissoes-que.html>
- Matos, H. (2019d, Mayıs 10). O Amor é Cego. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/05/o-amor-e-cego.html>
- Matos, H. (2019e, Haziran 18). Bonecos de Estremoz: José Marcelino Moreira. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/search?q=Jos%C3%A9+Moreira>
- Matos, H. (2019f, Ekim 11). Bonecos de Estremoz: Mariano da Conceição (2.ª parte). *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/10/bonecos-de-estremoz-mariano-da.html>
- Matos, H. (2019g, Temmuz 14). Jorge da Conceição: Bonecos de Estremoz. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2019/07/jorge-da-conceicao-bonecos-de-estremoz.html>
- Matos, H. (2020a, Temmuz 23). Bonecos de Estremoz: Tintas de Pintura e Pigmentos. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2020/07/bonecos-de-estremoz-tintas-de-pintura-e.html>
- Matos, H. (2020b, Haziran 3). Peralta e Sécia (ganchos de meia). *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2020/06/peralta-e-secia-ganchos-de-meia.html>
- Matos, H. (2020c, Eylül 19). Presépios e inovação. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/search?q=Pres%C3%A9pio+de+trono+ou+altar>
- Matos, H. (2021a, Temmuz 16). Barristas de Estremoz do passado. *Do Tempo da Outra Senhora a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*. <https://dotempodaoutrahora.blogspot.com/2021/07/barristas-de-estremoz-do-passado.html>

- Matos, H. (2021b, Temmuz 15). Barristas de Estremoz do presente. *Do Tempo da Outra Senhora, a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*.
<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com/2021/07/barristas-de-estremoz-do-presente.html>
- Matos, H. (2021c, Mayıs 26). Carlos Alves certificado como bonequeiro de Estremoz. *Do Tempo da Outra Senhora, a Escrita Como Instrumento de Libertação do Homem*.
<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com/2021/05/carlos-alves-certificado-como.html>
- Município de Estremoz, (t.ya). *Anos de Cidade*.
<https://www.cm-estremoz.pt/pagina/camara-municipal/estremoz-90-anos-de-cidade>
- Município de Estremoz, (t.y.b). *Bonecos de Estremoz*. Património Cultural Imaterial da Humanidade UNESCO
<https://www.cm-estremoz.pt/pagina/turismo/bonecos-de-estremoz>
- Newstead, S., & Casimiro, T. M. (2016). Strange Adventures in a City Made of Marble: Exploring Pottery Production in Estremoz, Portugal. *Medieval Ceramics: Journal of the Medieval Ceramics Research Group*, 37-38, 37-46. <https://doi.org/10.5284/1106435>
- Olaria Alfacinha [yaklaşık 2000] *Pucarinho Enfeitado*. Museu Municipal de Estremoz Prof. Joaquim Vermelho. <http://museuestremoz.blogspot.com/2010/03/peca-do-mes-pucarinho-enfeitado.html>
- Oliveira, Correia. A. R. (2021). *Bonecos, Coleção e Museu Figurado de Barcelos Pelas Mãos de Sellés Paes* [Relatório de Estágio Realizado no Ambito do Mestrado em História da Arte, Património e Cultura Visual Faculdade de Letras da Universidade do Porto]. <https://repositorio-aberto.up.pt/handle/10216/139767>
- Pinheiro, J. (t.y) *Bonecos de Estremoz são Património da Humanidade*.
Julia. <https://julia.pt/2017/12/11/bonecos-de-estremoz-sao-patrimonio-da-humanidade/>
- Pinto D. F. (2011, Temmuz 21). A Terceira Dimensão.
<https://portugalfotografiaaerea.blogspot.com/2011/07/estremoz.html>
- Portugal Adventures. (2017). *Craftsmanship of Estremoz Clay figures is Recognized as UNESCO Intangible Cultural Heritage of Humanity*.
<https://www.azores-adventures.com/2017/12/craftsmanship-of-estremoz-clay-figures-is-recognized-as-unesco-intangible-cultural-heritage-of-human.html>
- Portugal Travel Guide. (2022). *The Town of Estremoz*. <https://portugaltravelguide.com/estremoz/>
- Portugal visitor. (t.y.). *Estremoz Alentejo*.
<https://www.portugalvisitor.com/portugal-city-guides/estremoz-guide>
- Sítio Oficial de Informação da Presidência da República Portuguesa. (2017). *Presidente da República congratula-se com a Inscrição da "Produção de Figurado de Estremoz" na Lista Representativa do Património Cultural Imaterial da UNESCO*.
<https://www.presidencia.pt/atualidade/toda-a-atualidade/2017/12/presidente-da-republica-congratula-se-com-a-inscricao-da-producao-de-figurado-de-estremoz-na-lista-representativa-do-patrimonio-cultural-imaterial-da-unesco>
- Unesco Intangible Cultural Heritage. (t.y.a). *Decision of the Intergovernmental Committee:12.COM11.B.26*. <https://ich.unesco.org/en/decisions/12.COM/11.B.26>
- Unesco Intangible Cultural Heritage. (t.y.b). *Craftsmanship of Estremoz Clay Figures*.
<https://ich.unesco.org/en/RL/craftsmanship-of-estremoz-clay-figures-01279>
- União das Misericórdias Portuguesas. (2018). *Estremoz 'Até o Barro tem Poesia'*
<https://www.ump.pt/Home/patrimonio/noticias/estremoz-ate-o-barro-tem-poesia/>
- U. Porto. (t.y.). *José Maria de Sá Lemos*. Antigos Estudantes Ilustres da Universidade do Porto
https://sigarra.up.pt/up/pt/web_base.gera_pagina?p_pagina=antigos%20estudantes%20ilustres%20-%20jos%c3%a9%20maria%20de%20s%c3%a1%20lemos

- Vermelho J. (t.y). *Municipal Museum Guide*. [Broşür]. <https://www.cm-estremoz.pt/files/roteiro-museu-municipal-prof-joaquim-vermelho-en-1.pdf>
- Visit Estremoz. (t.y.a). *Property for Sale in Estremoz*. <https://visitestremoz.com/property/>
- Visit Estremoz. (t.y.b) *Bonecos de Estremoz: a living tradition*.
<https://visitestremoz.com/2021/11/03/bonecos-de-estremoz-a-living-tradition/>